

2

На засланні в Тулі розпочинається наступний етап Кулішевої праці над “Чорною радою”. З цього часу зберігся *рукопис Д* – розділи 1–9, які відповідають розділам 1–8 остаточного тексту. Рукопис (автограф) містить епіграфи до всіх розділів, і аналіз цих епіграфів, зокрема в зіставленні з первісним та остаточним текстами, дає несподівані результати.

Переробивши початок твору, коли ще тільки переїхав до Петербурга, а може й трохи раніше, Куліш, зрозуміло, змінив і епіграфи. Усунувши епіграф до всього твору, автор прибрав і епіграф до розділу 1 (“Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила...”) – цей своєрідний пролог до подій, що розгортатимуться в романі, запозичений із “думи” про смерть Хмельницького. Проте остаточно не відмовився від нього, а ввів до фінального тексту як епіграф до розділу 13 (із незначною зміною: замість “Тим і сталась” – “Тим-то й сталась”).

У розділі 13 фінального тексту напередодні “чорної ради” Шрам намагається навести лад у козацькому війську. Наприкінці розділу автор змальовує дії полковника так (курсив мій):

<...> обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештався, і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Да й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихі речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тогді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї души до кротости да до любови; то козаки, так як тиї бджоли од кропила, погудуть та й осядуть [12, 312–313].

У російському романі позначеному уривку відповідає такий текст:

Здесь он рассказывал какое-нибудь приключение из войн Богдана Хмельницкого, вспоминая, как тогда у козаков была “воля и дума єдина” [8, 271; 11, 176].

Перегукуючись із текстом цього розділу, епіграф контражуром виділяє кульмінаційний момент цілого твору, про що йдеться в наступному розділі, – “чорну раду”. Автор творить два плани. З одного боку, епіграф передає невиразну тривогу, яка бринить у цитованих рядках і закладена в змісті цілої “думи”. А з другого – пильність читача мовби заколисується, хоч той має всі підстави відчувати драматичну розв'язку: її сигнали автор посилає в різних частинах твору натяками та півнатяками і не раз – прямим текстом (як і в цьому випадку: за Шрамом, що втихомирює козаків, слідом рухається писар Вухаєвич і зводить нанівець працю полковника). Разом із сигналами про “чорну раду” з усіма її трагічними наслідками – і в цьому виявляється художня майстерність письменника – він на сторінках роману періодично посилає читачеві і протилежні сигнали, а саме – про можливу відворотність подій. Автор немовби тримає читача в постійній напрузі: щось трагічне має статися, але, може, і не станеться.

У новій редакції, переробивши початок, Куліш обрав і новий епіграф до розділу 1, що вже не містив жодних конотацій, пов'язаних із майбутнім розгортанням подій, а навпаки, був відправним пунктом, засновком, із якого ті події розвивалися:

¹Продовження. Початок див.: Слово і Час. – 2018. – № 9. – С. 56–64.

Того ж лѣта, под час тоєй рады, у Паволочи перше был полковником Иван Попович, а напотом стал священником; а же оному чинили укоризну жидаы и иные, знову хотячы ся привернути до Кієва, знову узялся за полковництво.

Летопись Самовидца [16, 3]

Це своєрідний голос за кадром, власне дикторський і водночас авторський голос. Спокійний, літописний тон епіграфа, взятого з першоджерела, що послужив історичною основою для написання твору, вдало вплітався в художню тканину роману. Він був би доречним і до розділу 1, і до цілого твору, але Куліш відмовився від цього епіграфа в остаточному тексті, вирішивши, що виразнішим буде епіграф із “народної думи” про Сомка Мушкета:

А Сомко Мушкет попереду да й не виграває,
Коня удержує, до себе притягує, думає-гадає...
Пропаде, мов порошина з дула, та козацькая слава,
Що по всьому світу дивом стала
Що по всьому світу степом разляглась, простяглась,
Да по всьому світу луговим гоміном оддалась...

Народная дума [8, 1; 11, 1]

Наведений текст – це дещо поправлена цитата зі стилізованої під народну думу поезії “Похід на поляків”, яку вперше було опубліковано в “Запорожской старине” Срезневського і яку Куліш того часу сприймав за народний твір [3, 103–104; передрук: 20, 27–32]. Під цією ж назвою Куліш умістив “думу” в збірнику народних пісень, що його уклав у першій половині 1840-х років [1, 502–502 зв.]. Її місце тут було в розділі “От смерти Богдана Хмельницкого до конца Гетманщины”. Опосередковано це свідчить: письменник вважав, що в “думі” йдеться про гетьмана Якіма Сомка.

Епіграф містить пропуск, який автор означив трикрапками після слів “думає-гадає”. У тексті Срезневського далі було:

– А що як наше козачество, мов у пеклі, ляхи спалять,
Да з наших костей козацьких молодецьких пир собі на похмілле зварять?
А що як наші голови козацькі молодецькі по степу-полю поляжуть,
Да ще й рідною кров'ю вмийуться, попереросколотими шаблями покриються?

Хоча наступна після скорочення фраза в епіграфі логічно пов'язувалася із цими розмірковуваннями Сомка Мушкета, Куліш їх вилучив: останні чотири рядки мали прозвучати самі собою, без цього надлишкового супроводу.

Зміщення акцентів із літописного на народнопоетичний в епіграфі було не випадковим. Авторів йшлося, щоб розпочати свій текст із народної думи, і це вже мало значення. Таке наголошення було концептуальним, адже усна народна словесність та її вершина – народні думи – це, за Кулішем, основа національної літератури, а в мовному плані – зразок для наслідування. І для нього самого також, як він писав в епілозі до “Чорної ради”. Особливо доречним тут прозвучало ім'я Сомка: воно резонувало з іменем одного з головних персонажів твору і певною мірою окреслювало історичний період, якому присвячено роман. Власне, Сомко втрачає гетьманство через ситуацію, що її артикулює домінуюча фраза з епіграфа: “Пропаде, мов порошина з дула, та козацькая слава”. І водночас зміна влади під час “чорної ради”, як наслідок, далі поглиблювала кризу, призводила до руїни, про що мовить цитована фраза і про що автор не раз пише на сторінках роману.

Текст епіграфа теж обіграно в українській версії “Чорної ради”, коли Шрам роздумує над долею України: “Невже ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?”. У російській

версії цієї фрази немає, вона наявна лише в епіграфі. У такий спосіб авторська позиція тут – в епіграфі російської версії роману – зближується з позицією Шрама в українській версії твору. Варто також сказати, що саму “думу” (без цієї фрази) Куліш раніше широко процитував у романі “Михайло Чарнышенко...” [7, 1:52–54].

Розділ 2 у редакції, створеній на засланні, являє собою сцену на пасіці, і вона ж – про це вже тут мовлено – повторюється у відповідному розділі остаточного тексту. У рукописі, створеному на засланні, замість епіграфа з вірша Метлинського, який акцентував на постаті бандуриста, автор увів новий епіграф – цитату із драми Шекспіра в перекладі Ніколая Кетчера “Ричард II” (дія 3, сцена 4) [24, 187–188]:

Закладую мое несчастье против ряда булавок, что они будут говорить о том, что делается в королевстве. Об этом говорит каждый перед всякой переменной, потому что каждому общественному несчастью предшествуют боязливые толки народа.

Шекспир [16, 8]

Новий епіграф по-іншому розставляє змістовий акцент у тексті. Автор виділяє вже не бандуриста та його пісню, а звертає увагу на те, яка точиться розмова на пасіці – “о том, что делается в королевстве”. Натяк на суспільні зміни й нещастя, винесений в епіграф, у самому розділі прямо озвучено в оповіді Божого Чоловіка. Джерелом епіграфа є Шекспірова драма, і для тексту, створеного на засланні, де Куліш активно вивчає мови й опановує світову класику, запозичення від неї цитатного матеріалу є закономірним, так само як і винесення в епіграфи цитат із творів Пушкіна і Дмитрієва, про що – далі (утім, чи ці цитати були в тексті ще перед засланням, чи з’явилися вони вже на засланні – наразі з’ясувати неможливо).

Як і у випадку з епіграфом до розділу 1, в остаточній редакції Куліш змінив епіграф до розділу 2, уживши слова з тої самої апокрифічної думи про смерть Хмельницького [4, 41], про що вже тут ішлося:

Чи вже дармо та безщасна Україна Богові молила,
Щоб міцна його воля з-під кормиги лядської слобонила,
На позор да наругу невірним не давала.
Щастем наділяла...

Чи вже ж дармо вона Богові молила?

Народная дума [8, 18; 11, 12]

Цей епіграф теж відіграє прогностичну функцію, навіюючи читачеві невиразну тривогу щодо майбутнього розвитку подій. Він створює “горизонт очікування”. В остаточній редакції російського роману цей текст маємо лише в епіграфі, натомість він виразно резонує в українській версії – і що прикметно – у тому самому місці, де й епіграф до фінального розділу 1, а саме коли Шрам міркує про нещасливу долю України. “Да й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький”, – і далі наведено цитовані рядки. Така свого роду контамінація епіграфа як чужого тексту, а насправді – “від автора”, з одного боку, і суто авторського тексту, з другого, коли відбувається взаємозаміщення одного й того самого цитатного матеріалу або його парафрази в українській та російській версіях, додатково свідчать про тісний взаємозв’язок цих текстів, про єдність художнього задуму, реалізованого в різномовних версіях роману. Звідси – висновок: неможливо повноцінно дослідити один текст, не врахувавши інший.

Наступні два епіграфи в засланському автографі обігрують одну й ту саму тему – кохання Петра до Лесі. Розділ 3 тут повторює фабульну дію розділу 5, опублікованого в “Современнике”, і автор залишив той самий епіграф:

“Ой котиться по дорозі золота тарілка” і т. д. [16, 14 зв.]. А в наступному розділі – 4 (його первісний текст відомий із публікації в “Москвитянині” під назвою “Козацкие пань”) – Куліш натомість випишує романну інтригу. Вдалий для Петра початок, коли події розвивалися стрімко й по-казковому гладко (знайомство, кохання і відразу заручини), обертається великим розчаруванням: заручини розладналися, і за тим стоїть якась поважна причина (у ранній редакції і в українській, і в російській версіях вона означена виразніше, ніж у фінальному тексті). Епіграф тут відповідний і добре допасований до тексту:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються:
Не всі тії вінчаються,
Що вірненько та кохаються:

Половина садів цвіте,
Половина осипається:
Одна пара вінчається,
А другая розлучається.

Малороссийская песня [16, 22]

Це завершальні рядки народної пісні “Горе мені на чужині, зовуть мене заволокою...”. Її Куліш власноруч вписав у пісенний збірник, який підготував у першій половині 1840-х років (тут перші чотири рядки мають відмінність: “Чи всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються? / Чи всі тії вінчаються, що вірненько да кохаються?”) [2, 138]¹. Письменник особливо цінував цю пісню; на аркуші, де її написано, він зробив позначку олівцем: “Эту песню в особенности я желал бы видеть переведенною”. Можливо, він сам її й записав; у ній ідеться про рідні для Куліша місця, що тільки посилювало інтимне для нього звучання: “Помандровав з Вороніжа козаченько не женившись”. Сенс цієї пісні для самого Куліша – як вона торкала його душевних струн – стає очевидним, коли пам’ятати, що закінчення російської “Чорної ради” і всю українську він створив на чужині – у Петербурзі, а доопрацьовував на засланні – у Тулі. Візьмімо до уваги й автобіографічні проєкції Куліш/Петро і Леся Білозерська/Леся Череванівна (докладніше див.: [5, 183–185, 189–191; 23, 60–63]).

Епіграф автор залишив в основному тексті, де усунув лише неузгодженість між текстом у *рукописі Д* та записами в його пісенних збірниках 1840-х років². Натомість епіграф попереднього розділу до основного тексту не потрапив, оскільки в процесі редагування ці два розділи було об’єднано в один. Письменник вирішив, що для новоутвореного розділу доречніше обрати другий епіграф, який, по-перше, своєю образністю додавав тексту художньої краси, а по-друге, він точніше відображав перипетії розвитку любовної лінії сюжету.

У первісній редакції розділом 5 (в остаточній редакції – 4) починалася нова, друга частина роману (він, нагадаю, попервах складався із трьох частин). До неї належали всі події, які розгорталися в Києві і які завершилися двобоєм Петра та Кирила Тура. Статичний спокій, що панує на хуторі Череваня, від моменту в’їзду подорожніх до Києва перетворюється в дію; вона дедалі більше набуває динамічного розвитку, аж допоки її не захоплює вир людської стихії із її апофеозом – “чорною радою”. Авторська ідея провести водорозділ за допомогою частини, відділивши всі попередні розділи від наступних, створивши опозицію за локусами (хутір – Київ – Ніжин) або за технічними прийомами (зав’язка – розвиток дії – розв’язка), не була позбавлена сенсу, проте автор відмовився від такого поділу. Рудиментарним його залишком є епіграф, який свідчить, що первісно він вводив не тільки до цього розділу, а,

¹ Цю пісню Куліш завів до ще одного пісенного збірника, який упорядкував у 1840-х роках (відмінність тут така сама) [1, 372]. В іншій збірці пісень, яку він теж уклав, міститься такий варіант: “Половина садів цвіте, / А другая осипається: / Одна пара до вінця іде, / А другая розлучається. / Не всі ж то ті сади цвітуть, / Що весною розвиваються, / Не всі ж тиї до вінця ідуть, / Що вірненько женихаються” [19, 198].

² В остаточному тексті, проте, Куліш зробив одну зміну, яка не відображена в його збірниках пісень: замість “Половина садів цвіте” – “Половина саду цвіте”.

можливо, й до частини. Цей епіграф важливий: він може відкривати і розділ, і частину водночас. Це слова з так званої “Пісні Мазепи” (її запозичено з пісенного збірника Максимовича [13, 38]), авторство якої Куліш зашифрував задля цензури:

Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати!
Старинная песня [16, 30]

Як і інші епіграфи, цей так само зрезонує в тексті українського роману, де після “чорної ради” селянська голота розбрелася грабувати багатих: “Що ж, братища? – кажуть інші, – рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства” [12, 352–353] (у російському тексті: “Что ж, братцы? – говорили иные, – пойдёмте панским добром делиться. Теперь панов полон город” [8, 305; 11, 197]). Узавши до уваги епіграф із російського тексту, автор у ці вигуки селян укладає іронію – властиво, гірку іронію (принаймні так ці слова сприймаються).

Епіграф у цій редакції – два рядки з поезії Мазепи – це ще натяк, алюзія, зрозуміла для посвячених. Він ясно прочитується, якщо його розглянути в ширшому контексті цілої “Пісні”, а також в “оточенні” інших епіграфів і, ясна річ, з огляду на текст усього роману, а не тільки розділу, котрого епіграф стосується. В остаточний текст роману цей епіграф уключено в необхідній для його адекватного розуміння повноті:

Всі покою щиро прагнуть
Да не в один гуж всі тягнуть –
Той направо, той наліво,
А все браття – то-то диво!
Ей, братища, пора знати,

Що не всім нам панувати!
.....
Зжалься, Боже України,
Що не вкупі має сини!
Старинная песня [11, 42]

Епіграфом, а особливо двома останніми рядками, акцентовано на проблемі єдності, яку вже було порушено цитатою з “думи” про смерть Хмельницького – епіграфом “Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила, / Що у вас, панове молодці, була воля й дума єдина”. Для автора ця проблема особливо болісна (про це вже тут була мова і ще йтиметься далі), і вона є однією зі стрижневих у проблематиці роману. У розділі, до якого епіграф стосується, уперше з’являються дійсні ознаки майбутньої “чорної ради”, і читачеві через епіграф передається тривога. Дотепер на сторінках роману про цю раду згадував лише Божий Чоловік, і вона майоріла зловісною, проте ще невиразною перспективою. Конфліктна сцена зустрічі подорожніх із підбуреними міщанами, в основі якої – посіяні запорожцями зерна розбрату, у цьому розділі виводить ситуацію на новий рівень сприйняття: те, про що раніше йшлося тільки в розмовах, тут отримало реальну підоснову. Елегійний початок розділу (український текст: “Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Кийове!” [12, 61]; російський: “Весело и грустно вспоминать нам тебя, старый наш дедушка Киев!” [11, 42]) мовби відповідає настрою, який створює епіграф. У первісній редакції Куліш набагато повніше, ніж в остаточному тексті, подав опис руїни, що її зазнало місто. І епіграф озвучив ідею, яку ніби наочно на собі доводив персоніфікований “дід” (первісно: “дідусь”) Київ: будь-яке панування закінчується безславно, якщо воно не спиратиметься на ідею єдності.

Отже, немає сумніву, що епіграф, наявний у *рукописі Д*, був і в редакції тексту, створеній до заслання. На засланні Куліш, проте, його не прибрав, не замінив на більш “комфортний”, і це певною мірою свідчить про відважність опального письменника, який усі свої твори – у разі їх публікації – мав давати на перегляд

III відділу. Водночас (про це теж ішлося) у праці над “Чорною радою” в Тулі Куліш іще не вдавався до самоцензури, підчищуючи “дозасланчий” текст, позаяк не мав надії його – тобто і українську, і російську версії роману – надрукувати (хоча в перші місяці на засланні сам запропонував роман Дубельту, після чого, спохопившись, відкликав свою пропозицію; див.: [9, 187–188, 195]). Основний масив правок, спрямованих на усунення дражливих для цензури місць, припав на 1855 – 1856 рр., коли Куліш почав дбати про публікацію роману. Щодо епіграфа, то можна лише здогадуватися, чи в первісному рукописі він був у такому ж “усіченому” вигляді, а чи повніший, як у публікації (а на засланні автор його скоротив, залишивши тільки натяк на “Пісню Мазепи”). У перевиданні роману 1860 р. письменник уже відкрито означив джерело цитати в епіграфі: “Песня Мазепы” [8, 64].

Бурлескно-буфонадна сцена із феєричним проводом запорожців прощальника в Межигірський монастир стала центральною темою розділу 6 (в остаточній редакції – 5), де автор проводить своїх героїв по Подолу. Надалі запорожці і як безлика маса, і як конкретні персонажі відіграватимуть активну роль у розвитковій сюжету. Як анархічна деструктивна сила, вони зневажають і сімейні цінності (Кирило Тур, Олекса Сенчило, батько Пугач), і державний устрій (Брюховецький), і в цьому їм протистоять Сомко, Шрам та його син Петро. Автор розрізняє справжніх, сказати б “ідейних”, запорожців, таких як Тур і батько Пугач, і авантюристів на кшталт Брюховецького. Аскетизм перших, філософічне ставлення їх до марнот життя “підкуповувало”: “Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх” [12, 87]. Проводи прощальника демонструють практичну філософію запорожців, і цю сцену автор високо цінував. Саму оповідь Куліш записав від Шевченка і не тільки вмонтував її в канву роману, а й включив до свого збірника “Украинские народные предания”. Епіграф, обраний для цього розділу, підкреслює важливість сцени:

Обычаи запорожские чудны, поступки хитры, речи и вымыслы
остры и большею частию на критику похожи.

Из рассказов запорожца Коржа [16, 38]

Оповіді столітнього запорожця Микити Коржа записав архієпископ Херсонський і Таврійський Гавріїл і опублікував їх окремим виданням, де цитованим висловом розпочинається розділ “О запорожских обычаях и обрядах” [21, 26]. Тут вислів трохи відрізняється від наведеного в епіграфі: “Обычаи запорожские чудны, поступки хитры, а речи и вымыслы остры и большею частию на насмешку похожи!”. Цитату для “Черной рады” Куліш запозичив із публікацій історика південної України Аполлона Скальковського, який висловлювання Коржа вмістив у статті “Изустные предания о Новороссийском крае” [17, 186] та з деякими змінами навів у своїй книжці “История Новой-Сечи, или последнего Коша Запорожского” (Одеса, 1842). У Скальковського закінчення речення подано так, як і в Куліша: “на критику похожи”. Раніше Куліш не раз покликався на оповіді Коржа в романі “Михайло Чарнышенко...”. Зокрема, тут відтворено й вислів про запорозькі звичаї [7, 2:79].

У фінальному тексті автор зробив зміни в епіграфі: замість цитати з оповіді запорожця Коржа він помістив іншу цитату – з оповіді Кіндрата Таранухи, а цитату з оповіді Коржа поставив епіграфом до наступного розділу – 7 (6)¹. Чи були на те причини? Новим епіграфом так само, як і попереднім, письменник акцентував на запорожцях, підкресливши дещо з іншого боку їхню вдачу,

¹ У фінальному тексті Куліш трохи відредагував цитату: замість “поступки чудны” написав “поступки хитры”, а замість “речи и вымыслы” – “слова и вымыслы” [8, 105; 11, 68].

котра виявлялася в нехтуванні людськими умовностями – через показне демонстрування власного розкішного вбрання, що викликало заздрість у пересічного міщанина. Показне з підтекстом на буфонадну гіперболізацію: уся ця розкіш, мовляв, несправжня, вона вказує лиш на мирську “суєту суєт”, за висловом Божого Чоловіка, проти якої всім своїм укладом життя поставали запорожці. Театралізоване костюмоване дійство запорожці, проте, влаштовували лише за межами Січі:

Було щороку наїздять на ярмарок у Смілу запорожці з Січі. Приїде було їх чоловік дванадцять, тринадцять... а наряд на їх такий, що – Боже твоя воля! золото да сріблѡ. Оце шапка на йому буде оксамитна, червона, з ріжками, а околичка або сива, або чорна; насподі у його жупан самий чистий кармазин, як огонь, що й очима не зоглянеш; а зверху черкеска з вильотами або синя, або голуба; штани суконні сині, широкі, так і висять, аж пошти по передках; чоботи червоні, а на лядунці або золото, або сріблѡ; і черезплічники, то й те все позолочуване; шабля при боку вся буде в золоті, аж горить. А як іде, то й до землі не доторкається. А оце було сядуть на коней да по ярмарку – як іскри сяють!

Рассказ очевидца, Таранухи [8, 81; 11, 53]

У трохи повнішому вигляді цей уривок, винесений в епіграф остаточної редакції розділу 6 (5), Куліш у контексті оповіді про проводи запорожцями прощальника вмістив в “Украинских народных преданиях” [див.: 10, 261–262]. Згодом запис Таранухи письменник републікував у “Записках о Южной Руси” під прикметною назвою “Запорожское щегольство” (цитований фрагмент у “Записках о Южной Руси” має продовження, а сама цитата лише в одному місці розбігається з текстом “Записок”, де міститься уточнення: “околичка – так пальці на три – або сива, або чорна” [10, 104]). Варто зазначити, що в самому тексті роману – і в українській, і в російській версіях – опис вбрання запорожців під час гульні на Подолі є набагато скупішим, аніж в оповіді Таранухи. В обох версіях цей опис не є дослівним перекладом один одного, а посутньо відрізняється в деталях, а тому оповідь Таранухи можна розглядати як своєрідне доповнення до власне авторського тексту – і українського, і російського. Куліш намагався максимально достовірно передати різні історичні та побутові реалії зображеної епохи, і слова Таранухи під цим оглядом – це не що інше, як інтерпретація-автокоментар до зображеної сцени.

У розповідях Коржа, звідки Куліш запозичив чимало матеріалу для “Чорної ради”, також приділено увагу запорозькому “щегольству”, і навіть саме це слово перейшло в “Записки о Южной Руси”, цілком можливо, під навіюванням оповідей:

А если выходят или выезжают козаки в парад, в большие праздники к церкви, или ездят по гостям, то исправляют платье по достатку и весьма богатое, дорогое и разноцветное, кто какое хочет, и называют оное по-запорожски – жупанами; ибо они любили очень щеголять и тщеславиться [21, 27].

Рішенням пересунути епіграф, що містить цитату з оповіді Коржа, у наступний розділ фінального тексту, а до цього розділу вмістити оповідь Таранухи про запорозьке “щегольство” автор розв’язав кілька творчих завдань. Подавши один за одним два епіграфи про запорожців, Куліш значно посилив на них (запорожцях) акцент. У тому розділі, куди було зміщено епіграф із цитатою оповіді Коржа, читач починає знайомитися з Кирилом Туром, який і в наступному розділі – 8 (7) – своїми баяндрасами приковує увагу головних героїв (відповідно, і читача), а далі разом із побратимом викрадає Лесю. Отже, епіграф про звичаї та вчинки запорожців з оповіді Коржа можна розглядати як ввідний не тільки до цього розділу, а й до наступних двох. Відтак маємо своєрідне накладання, нашаровування епіграфів, коли новий розділ має свій

епіграф, але на нього водночас поширюється й епіграф попередній, і цим незвичним прийомом автор не тільки посилює вплив епіграфів на текст, а й нюансує текстуальні сенси.

Епіграфи до трьох наступних розділів у *рукописі Д* – 7, 8 і 9 (6, 7 і 8) – зазнали кардинальної метаморфози в процесі фінального опрацювання тексту: їх автор повністю змінив. У площині змістових акцентів, які ці епіграфи розставляли, зміни мали сурядну узгодженість: письменник вибудовував певну стратегію і при заміні одних епіграфів на інші він її дотримався.

Події в цих розділах розгортаються вже в Печерському монастирі й на “козацькому подвір’ї”. За трапезою точиться розмова. Попри те, що зустрілися два державні мужі і що для Шрама зустріч із Сомком була головною метою поїздки до Києва, ідеться переважно не про державні справи, хоча їх автор умілими штрихами тут теж окреслює (розмову про державні справи автор залишає за кадром: відомо лише, що Сомко зі Шрамком для цієї розмови усамітнилися в архимандрита Інокентія). Нарешті маємо і розв’язку інтриги, яку спричинила Череваниха, розладнавши заручини Петра й Лесі, а потім розповівши Петрові свій “сон” про нареченого її доньки. Нареченим виявився гетьман Сомко. Властиво, любовна лінія, світ особистого життя та особистих почуттів, а не суспільний конфлікт, домінує в цих розділах. Уже в середині розділу 6 фінального тексту на сторінках роману знову з’являється запорожець Кирило Тур і повністю заволодіває увагою присутніх. Своїм “балагурством” і “бальяндрами” він заводить нову романну інтригу, наміряючись викрасти Сомкову наречену, що присутні сприймають як запорозьке блазнювання. І Леся, і Петро – їхні почуття – у фінальному тексті роману тут виписані побіжно, мовби на другому плані, і тільки в розділі 8 (за фінальною нумерацією), коли відбувається саме викрадення, автор робить Петра дійовою особою, а не протагоністом-спостерігачем, пасивним учасником подій, як у попередніх і пізніших розділах, тим персонажем, котрий впливає на розвиток сюжету. Розділ присвячено викраденню Лесі, що вчинили Кирило Тур із побратимом, погоні Петра за ними та його двобою з Туром, унаслідок чого обоє дістають тяжкі рани.

Розділ 7 (або 6 основного тексту) відкривався епіграфом, який надто прямолінійно вказував на подальший розвиток дії. Цитату взято з відомої свого часу драматичної поеми Івана Дмитрієва “Єрмак”:

Ужасный вид! они сразились;
Их сабли молнией горят,
Удары тяжкие творят,

И обе разом сокрушились.
Дмитриев [16, 46 зв.]

Після останнього рядка автор спершу мав намір продовжити епіграф: “Они в ручной вступили [бой]”, але закреслив цей рядок, так і не дописавши останнє слово. Наведена цитата настільки точно відповідає фінальній сцені, якою завершилася сутичка Петра з Туром, коли шаблі обох бійців переламалися водночас, що мимоволі складається враження, немовби текст допасовано до епіграфа, а не навпаки.

Твір Дмитрієва на той час був знаний: його не раз друкували в зібраннях творів поета [напр.: 18, 16] або в підручнику російської словесності, який підготував Ніколай Грєч і який мав декілька перевидань [22, 131], а уривки, де міститься наведена в епіграфі цитата, – у різних виданнях, насамперед в альманасі “Полярная звезда” [14, XIII]. Поетичний твір Куліш навів, очевидно, з пам’яті, бо припустився істотної похибки: замість “сабли молнией блещят” написав “сабли молнией горят”.

Увівши такий епіграф, автор забіг наперед, залишивши, якщо можна так висловитися, читача позаду. Властиво, читач мав би розгубитися, не добачивши

логіки викладу, адже до двобою, на що прямо вказував епіграф, було ще цілих три розділи. Епіграф виразно промовляв: поєдинком закінчиться вся сцена зустрічі із Сомком, яка простяглася на два розділи і завершилася в третьому. Під цим оглядом епіграф був увідним до всіх цих трьох розділів. Якщо умовно виокремити їх в підчастину, то цитата із Дмитрієва була вмотивована. Однак Куліш від неї відмовився, і відмовився не тільки або не стільки з огляду на раціональну доречність, а через те що для себе сформулював нову стратегію епіграфів у фінальному тексті, яка передбачала виразний україноцентризм: епіграфи задавали строгі параметри, творили відповідну систему координат сприйняття цілого твору. Під цим оглядом епіграф із поезії Дмитрієва виявився зайвим, хоч яким би він не видавався узгодженим із сюжетною лінією. А тому Куліш звернувся до відкинутого в попередньому розділі епіграфа, де герої в'їхали на Поділ і де вони зустріли запорожців, котрі проводжали товариша в монастир: “Обычаи запорожские странны” і т. д. До слова, автор в остаточній редакції роману ремаркою пояснює читачеві: цитату з оповідей Коржа подано по-російському тому, що саме так їх записано: “Из рассказов запорожца Коржа (записанных по-великорусски)” [8, 105; 11, 68]. І ця позначка, якою автор ніби виправдовується, що український епіграф він подав російською, побіжно підтверджує мої міркування про програмовий україноцентризм епіграфів в остаточній редакції російського роману.

У новій редакції епіграф до цього розділу більш витончено, ніж цитата із Дмитрієва, спрогнозував рух фабули і знову заапелював до запорожців із їхнім химеродництвом, що регулярно відлунювалося у творі – передусім у сценах за участі Кирила Тура. Відтак новий епіграф є також спільним для тих розділів, які через нього обрамлені у своєрідну сюжетно-композиційну цілість.

На перший погляд, епіграф до наступного розділу – 8 (в остаточному тексті – 7) – є несподіваним:

О ты, кого любишь боюся!
Экспромт уездной барышни [16, 54]

Що тут автор мав на увазі? Чи йдеться про почуття Лесі до Сомка, а чи Лесі до Петра? Утім, Лесині почуття до Шраменка набирають сили щойно після двобою, коли серце дівчини відвернулося від Сомка. Натомість джерело (вочевидь, усне) епіграфа – “Экспромт уездной барышни” – має виразно автобіографічний зміст. Тою мірою, як увесь роман наповнений автобіографічними деталями, і тою мірою, як через лінію взаємин Петра з Лесею прочитується автор із його почуттями до Лесі Білозерської, епіграф мав би стосуватися передусім почуття Лесі до Петра. А отже, і тут Куліш уживає епіграф не буквально – з акцентом саме на цей розділ, а з перспективою на майбутній рух сюжетної лінії і відповідно до загальної тональності, яку задало кохання Петра до Лесі вже на початку роману (тому цей епіграф також резонує з епіграфами, наведеними раніше: “Ой котиться по дорозі золота тарілка...”, “Не всі тії сади цвітуть...”).

Треба зазначити, що в ранній редакції в цьому розділі автор багато місця приділяє переживанням Петра і цілі сторінки таких описів викреслено в остаточному тексті української та російської версій роману. Наприклад, в остаточному тексті маємо:

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоч він би тепер рад був одгородитися од неї горами й морями. Що там ні вигадував той запорожець, як там ні потішалися гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю [12, 121].

Натомість у редакції, створеній 1846 р. і доопрацьованій на закланні, цей уступ був значно просторішим, а почуття Петра сильно деталізовано.

Закінчення другого речення – “він сидів за столом, наче в гаю” – було дописано вже в середині 1850-х років замість такого тексту, тоді ж закресленого (беру від початку речення):

Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, нечого він не чув і не бачив. Бачив він тільки свою душу; через душу йому лилась тяжка, нестерпима печаль, лилась, як бистра весняна річка, і що тільки було в душі найкращого, найдорожчого, усе вона перевертала, зривала, потопляла. Тепера б він, коли б воля, утік на край світа од своєї чарівниці, погасив би в серці всяку приязну думку до людей, жив би, здається, тільки з диким звіром та з німим деревом. Тепер він гірко, гірко каюся, що так щиро покохав горду дівчину і зразу оддав їй усю душу. Чи на те ж бач його душу мати леліла піснями, чи на те його душу живила, підіймала отта козацька слава, чи на те її просвіщала свята віра християнська, щоб підослати під ноги на погорду оцій хуторянці?

Так собі смутно та гірко мізковав бідолаха Петрусь, сидячи за веселою вечерею, і нехто ж то, нехто не знав або не хотів знати, що в його на душі робиться. Гості пили, їли і весело між собою розмовляли [15, 67–67 зв.].

Відповідний текст міститься й у російській версії роману, автор закреслив його в тому ж *рукописі Д* [16, 54 зв. – 55].

В остаточній редакції Куліш змінив епіграф: цитатою з народної пісні письменник перевів читацьку увагу з почуттів Лесі на почуття Петра, що, врешті, було природно, адже не про кохання Лесі до Петра на той час ішлося, а навпаки – Петра до Лесі:

Ой прийшов козак з війська, з дороги,
Да й уклонився батеньку в ноги:
Ой сядь, батеньку, сядь коло мене,
Сядь коло мене, да й пожалуй мене.
Заложи ручину за пазушину,

Одорви од серця злую гадіну.
Злая гадіна бік переїла,
Коло мого серденька гніздо ізвила.
Народная песня [8, 123; 11, 80]

У новому епіграфі йдеться про особисті почуття закоханого козака, який висловлює свої жалі батькові. Козак та його батько в пісенному епіграфі – це Петро і Шрам у романі. І в попередній, і в новій редакції епіграф був камертоном особистих почуттів головних героїв – одна з домінант, що визначала проблематику роману. Обидва герої – Леся й Петро – у цьому розділі є заручниками подій, які розвиваються без їхньої участі, і вплинути на них вони не можуть. Було вирішено, що Леся вийде заміж за гетьмана, і Петро нічого не вдіє. Кирило Тур намірюється викрасти Лесю, і протидіяти цьому не може вже вона. Почуття обох героїв тут ніби й відведено на другий план – як тло, де розгортаються події, проте через безвихідь і розпач (кожного з героїв зі свого боку і кожного з різної причини) створюється напруга. Цю напругу читач постійно відчуває, і автор, увівши саме таке мотто до розділу, її наголошує.

Новостворений епіграф кореспондує з текстом, який автор також закреслив в остаточній редакції обох версій роману. Наводжу лише український текст (за створеною на запланній редакцією):

А Петрусь же бідаха що? Петрусь зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, буцім на польованне. А в його не польованне було на думці: йому аби тільки оддалитись од своєї чарівниці. Він розривався надвоє: одна сила тягнула до неї усю його душу, а друга загнічала в його серці якусь злість на її й на весь жіночий рід. А спершу ж то, скоро йому заглянули до серця тієї любові, чим вони йому здавались? Нема нічого в світі, щоб ту першу годину прирівняти. Хиба іноді мигне по душі щось наче схоже на її, як от часом ідеш весною поуз сади, понад річкою; сонце в воді грає, сади цвітуть, соловейко щебече, по воді луна розлягається; задивившись, заслухаєшся, забудеш про все на світі, і душа наче повна квітка розпуститься. Оттак у ту першу годину забув на все й про все Шраменко. Здалось йому, що ось коли одкривсь йому світ Божий із усіма радощами.

Якже б він знав, що разом з тим коханням скрізь його душу прийде гострий меч, він би задушив ту першу минуту, як люту зміюку, не дав би їй обвiticsя круг свого серця. Тепер вона вже обвилась, тепер вона вже упиласть йому в душу, і куди б він ні пішов, куди б ні поїхав, усюди понесе її з собою.

Блукаючи по гаю, Шраменко завидував пташкам, що “жадна з них без товариша не пробуває в лісі”, завидував дереву, що воно так весело розпускає віти; “Якби тобі, – думає, – дав я моє серце, твої пишні віти зараз би ізов’яли”; завидував і каменю, що він нечого не чує: не знає він того щастя, що чоловік, не знає ж і жадної чоловічої муки. А муки, Боже єдиний! скільки-то перебуде чоловік од родин до похорону!

Вернувся Петрусь до гостинниці аж вже надвечір, а там усі веселяться; гомін справили такий, мов справді на бенкеті! Інші й до його присіпались із кубком, а йому пришлось притьмом так, як співають у пісні:

Чомусь мені, браття, горілка не п’ється:

Коло мого серця мов гадина в’ється!

Та таки узяв кубок, думав залити тую тугу гадюку, – випив раз, і вдруге, і вп’яте, – не помагає йому й хміль. Тільки в голові зашуміло, а серцю нема пільги [15, 74 зв. – 75 зв.].

У середині 1850-х років цей фрагмент було кардинально змінено. В остаточному тексті маємо лише кілька речень, і епіграф у російському романі тут теж відбивається в пісенній цитаті роману українського – цитаті, яку взято з Максимовичевого збірника (пісня “Журба мене сушить, журба мене в’ялить”) [20, 165]:

А що ж Петро? Петро зараз послі обід узяв рушницю і пійшов у гай, ніби на польованне. Проблував сердега по гаю до самого вечора. Вернувся на подвір’є, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п’ється:

Коло мого серця мов гадина в’ється! [12, 135]

Із цього джерела Куліш власноруч виписав пісню у свій збірник, який уклав у середині 1840-х років [2, 22–22 зв.]. Тут-таки він навів варіант пісні в записі Костомарова.

Епіграф “Ой прийшов козак з війська, з дороги...” запозичено з народної пісні, де цей рядок є першим. Її варіант (із незначними змінами) в записі Костомарова опублікував Павло Чубинський [19, 532].

Своєрідний структурний триптих – розділи 7–9 (або 6–8 основного тексту; нагадаю, що первісно тут закінчувалася друга, а в пізнішій редакції – перша частина) – увінчує сцена з викраденням Лесі. У *рукописі Д* автор в останньому розділі триптиха вводить епіграф із поеми Пушкіна “Руслан и Людмила”:

Молчи, коварный чародей!

С мучителем жены своей

Руслан не знает договора.

Сей грозный меч накажет вора!

Пушкин [16, 65]

В основному тексті письменник, проте, зробив аналогічну зміну, як і з цитатою із Дмитрієва, щоб “зукраїнізувати” російський текст епіграфом із народної пісні:

Ой по горі по високій ярая пшениця,
А по луці по зеленій шовкова травиця;
А по тій же по травиці два козаки

ходять

Да вороних коней водять, недобре
говорять:

“Ой поїдем, пане-брате, до Марусі в
гості,

А в тієї Марусеньки ввесь двір на
помості”...

Ой узяли Марусеньку з чорними
бровами

Да повезли Марусеньку лугами-
ярами...

Народная песня [8, 156; 11, 94]

Епіграф із поеми Пушкіна й потужна конотація, пов'язана з цим текстом, – уведення нового асоціативного плану через цитацію російського класика, одного з улюблених поетів Куліша, а також пропозиція читачеві поглянути на фінал романної сцени в такому ключі: “Сей грозный меч накажет вора!” – не задовольняли автора, зокрема, з огляду на художньо-естетичну невиразність – надто віддалений, умовний зв'язок епіграфа з текстом “Чорної ради” (на відміну, скажімо, від тої ж цитати з поезії Дмитрієва). Під цим оглядом новий епіграф набагато доречніший, а в плані сюжетної пов'язаності править за своєрідну анотацію до розділу.

Новий епіграф узято з народної пісні, відомої, зокрема, у записі Костомарова на Волині “Пані Марусенька”. Згодом її історик опублікував у монографії “Богдан Хмельницький” (у додатку “Народные песни об эпохе Богдана Хмельницкого”) [6, 682–683]. Текст пісні, вжитий у “Чорній раді”, має незначні відмінності (стилістичного типу) супроти запису Костомарова і пропуски, позначені трикрапками.

(Закінчення – у наступному номері)

ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ВР ІЛ). – Ф. 18. – Од. зб. 181.
2. ВР ІЛ. – Ф. 99. – Од. зб. 203.
3. Запорожская старина. – Харьков, 1833. – Часть I. – [Кн. I].
4. Запорожская старина. – Харьков, 1834. – Часть II. – Кн. I.
5. *Івашків В.* Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів, 2009.
6. *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – С.-Петербург, 1904. – Кн. 4. – Т. IX–XI: Богдан Хмельницкий.
7. *Кулеш П.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад: [В 3 частях]. – Киев, 1843.
8. *Кулиш П.* Повести: В 4 т. – С.-Петербург, 1860. – Т. 1: Черная рада. Хроника 1663 года.
9. *Кулиш П.* Повне зібрання творів. Аисти. – Київ, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук.
10. *Кулиш П.* Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – Київ, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: [У 2 кн.] / Упоряд., комент. В. Івашків. – Кн. 2.
11. *Кулиш П.* Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857.
12. *Кулиш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Санкт-Петербург, 1857.
13. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – Москва, 1827.
14. Полярная звезда. Карманная книжка на 1824 год. – С.-Петербург, [1824].
15. Рукопис В – *Кулиш П.* Чорна рада, або Нещаслива старосвіщина // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Од. зб. 28533.
16. Рукопис Д – Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша // ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 28534 [літеру Г пропускаю задля зручнішого візуального розрізнення рукописних редакцій].
17. *Скальковский А.* Изустные предания о Новороссийском крае // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – Часть XXI. – № 2.
18. Стихотворения Ивана Ивановича Дмитриева. – Изд. 6-е, испр. и уменьш. – С.-Петербург, 1823. – Часть I.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собран. П. П. Чубинским. – С.-Петербург, 1874. – Т. 5.
20. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – Москва, 1834. – Часть 1.
21. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / [Издан архиеп. Гавриил]. – Одесса, 1842.
22. Учебная книга русской словесности, или Избранные места из русских сочинений в стихах и прозе, с присовокуплением кратких правил риторики и пиитики и истории русской литературы, изданные Николаем Гречем. – Изд. 2-е, испр. – С.-Петербург, 1830. – Часть III.
23. *Федорук О.* Редакції роману Пантелеймона Куліша “Чорна рада”: сцена в пекарні // Слово і Час. – 2017. – № 1.
24. *Шекстир [В.]* / Пер. с англ. Н. Кетчера. – Москва, 1841. – Часть I: Король Иоанн. Ричард II. Генрих IV, часть 1-я. Генрих IV, часть 2-я.

Отримано 21 червня 2018 р.

м. Київ